

Ingliz Va O'zbek Tillarida Stativlikning Izomorflik Va Allomorflik Xususiyatlari

To'qboyeva Malohat Bahodirovna¹

Аннотация: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillari gap qurilmasida stativlikni ifodalovchi sintaktik birliklarning sintaktik o'rni aniqlanib, har ikkala tillarda stativ sintaksemaning paradigmaticasi hamda ularning izomorflik va allomorflik xususiyatlari tadqiq qilingan. Shuningdek, stativlik kategoriyasining ikki qardosh bo'lmagan tillarning gap qurilmasidagi birliklarning sintaktik o'rni aniqlash uchun uni sintagmatik yo'nalishda o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar: gap qurilmasi, stativ elementlar, izomorflik, allomorflik, holat kategoriyasi, grammatik kategoriya, makrokategoriya, stativlik kategoriyasi.

Kirish

Hozirgi zamon tilshunosligida turli tizimli tillarning grammatik sohasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda sintaktik sathning murakkab va ko'p qatlamli tarkibini tadqiq qilish alohida dolzarblikni kasb etmoqda. Stativlik kategoriyasining ikki qardosh bo'lmagan tillarning gap qurilmasidagi birliklarning sintaktik o'rni aniqlash uchun uni sintagmatik yo'nalishda o'rganib chiqmog'imiz lozim. Stativlik gap qurilmasida sintaksemaning asosiy belgisi sifatida qo'llanilib gapning ichki eng sodda birligi hisoblanadi, o'zida sintaktik-semantik ma'no jamlangan holda, gap strukturasi sintaktik bog'liqlikka qarshi yo'nalgan holatda turadigan asos yaratadi. Jumladan, qardosh bo'lmagan tillar tizimida ya'ni ingliz va o'zbek tillarida stativlik kategoriyasining umumiy nazariyasini yaratish, tillar strukturasi sintaktik birliklarning umumiy qonuniyatlarini aniqlash, ikki til o'rtasidagi izomorflik (o'xshashlik) va allomorflik (noo'xshashlik) belgilarini va tillarning tipologik qardoshligini aniqlash jarayonlarini boshlashdan avval tilning grammatik qurilishini o'rganish muayyan tildagi grammatik kategoriyalarni o'rganishdan boshlanadi.

Adabiyotlar tahlili

Gap strukturasi stativlik sintaksemaning asosiy belgisi sifatida qo'llanilib gapning ichki eng sodda birligi hisoblanadi. Ingliz va o'zbek tillari gap qurilmasida stativlikni ifodalovchi sintaktik birliklarning sintaktik o'rni aniqlanib, har ikkala tillarda stativ sintaksemaning paradigmaticasi hamda ularning izomorflik va allomorflik xususiyatlari tadqiq qilingan. Stativlik kategoriyasini tadqiq qilishda jahon tilshunosligida, o'zbek tilshunosligida ham turlicha qarashlar mavjud. Ingliz tilshunosi B.I.Ilyish stativlikni bildiruvchi so'zlar ko'p hollarda fe'lga bog'liq bo'lib keladi deb ta'kidlasa, B.S.Xaymovich va B.I.Rogovskayalar esa "adlinks" ya'ni ravishni to'ldirib keladi deb ta'kidlaydilar. V.V.Vinogradov ta'kidlashicha esa stativlik kategoriyasi sifatini to'ldirib, uni o'rnida qo'llanila oladi degan farazlarni olg'a surgan. Shuningdek stativlik kategoriyasini o'rganishda A.A.Abduazizov, U.U.Usmonov kabi tilshunoslarning tadqiqotlari diqqatga sazovor bo'lib kelgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Qardosh bo'lmagan tillar tizimida stativlik kategoriyasining umumiy nazariyasini yaratish, tillar strukturasi sintaktik birliklarning umumiy qonuniyatlarini aniqlash, ikki til o'rtasidagi izomorflik (o'xshashlik) va allomorflik (noo'xshashlik) belgilarini va tillarning tipologik qardoshligini aniqlash jarayonlarini boshlashdan avval tilning grammatik qurilishini o'rganish muayyan tildagi grammatik kategoriyalarni o'rganishdan boshlanadi. Har ikki tilda ham grammatikaning asosini grammatik kategoriyalar tashkil qilib, ular ikki xil bo'ladi:

- a) birlamchi grammatik kategoriyalar yoki grammatik makrokategoriyalar;
- b) kichik grammatik kategoriyalari yoki grammatik mikrokategoriyalar.

Hozirgi zamon ingliz va o'zbek tillaridagi so'z turkumlari klassifikatsiyasi so'zlarning quyidagi xususiyatlariga ko'ra, yani:

- a) leksik va leksik-grammatik ma'nolariga ko'ra;
- b) morfologik formalarning ma'lum bir gruppaga kiruvchi so'zlar uchun umumiyligiga ko'ra.
- c) so'zlarning gapdagi roliga ko'ra aniqlanadi.

So'zlarni guruhlariga bo'lishda ularning ham leksik, ham grammatik formalari hisobga olinganligi uchun so'z turkumlari so'zlarning leksik-grammatik razryadlari ham deyiladi [4;101]. Biroq stativlik kategoriyasi ingliz va o'zbek tillarida ham mustaqil so'z turkumi hisoblanmaydi. U fe'l turkumiga kiruvchi so'zlar ish- harakatini, holatini yoki jarayonini bildiradigan so'zlar tarkibida harakatlanadi: *run-* chopmoq, *sleep-* uxlamoq o'zbek tilida: *kelmoq, ko'karmoq, ko'rmoq* va boshqalar.

Har bir turkumga mansub so'zlarning o'ziga xos morfologik formalari bo'lib, u formalar morfologik paradigmalarni tashkil qiladi va ma'lum grammatik kategoriyalar bilan bog'liq bo'ladi. Xususan, ingliz tilida holat kategoriyasini tashkil qiluvchi birliklarning 90% a-prefiksi asosida berilsa: *alive, aslant, agog, alone*, o'zbek tilida esa holatni bildiruvchi birliklar fe'l turkumiga kiruvchi so'zlari orqali ifodalanadi: *seskanmoq, titramoq, jovdiramoq, jilmaymoq* bu holat esa ular o'rtasidagi allomorflikni ko'rsatsa, ingliz tilidagi qolgan 10% holatni bildiruvchi birliklarning fe'l turkumida ifodalanishi esa ular o'rtasidagi izomorflik xususiyat mavjudligini ko'rsatadi.

Mustaqil so'z turkumlarining ko'p qismi o'zining paradigmatic formasiga ega bo'lganligi va ma'lum grammatik kategoriyalarda o'zgaruvchanligi sababli ularni o'zgaruvchi (**changeable**) so'z turkumlari deyilsa, yordamchi so'z turkumlariga kiruvchi predloglar, bog'lovchilar, yuklamalar va artikllarni o'zgarimas (**unchangeable**) so'zlar deyiladi. Shuni takidlash lozimki, holat kategoriyasi har ikkala tilda ham mustaqil ham yordamchi so'z turkumiga ham mansub emas.

Ingliz va o'zbek tillar qiyosiy tipologiyasi asoschisi professor J. Bo'ronov takidlaganidek, birlamchi grammatik kategoriyalarning ingliz va o'zbek tillarida ifodalanishida ayrim allomorflik xususiyatlar bor. Allomorflik hodisalar o'z navbatida ikki katta gruppaga bo'linadi: 1). so'z turkumi ikkinchi tilda grammatik makrokategoriya tarzida mavjud bo'lmasa, biz uni makrokategorial allomorflik deymiz; 2). ikkinchi tilda makrokategoriya mavjud bo'lsa-da, uning ma'lum qismi mavjud bo'lmaydi yoki formal ko'rsatkichsiz bo'ladi. Buni biz mikrokategorial allomorflik deymiz [4,107].

Holat kategoriyasi va aniqlik-noaniqlik kabi kategorial tushunchalar ingliz tilida maxsus lingvistik birliklar vositasida ifodalangan uchun ham ular asosiy kategoriyalar sifatida ajratiladi. O'zbek tilida esa ular maxsus kategoriya sifatida ajratilmaydi, chunki ularni ifodalovchi maxsus leksik-grammatik birliklar mavjud emas.

Shunga qaramay, o'zbek tili sistemasida bu tushunchalarni ifodalash uchun lingvistik birliklar topiladi, ammo ular maxsus bo'lmay, periferial birliklar deyiladi. Periferial (yordamchi) birliklarning asosiy vazifasi boshqa grammatik kategoriyalarni yasashga xizmat qilib, holat, aniqlik (noaniqlik) kabi manolarni qo'shimcha ifodalashidan iborat.

Holat kategoriyasi ingliz tilida ma'lum shaxs va predmetning fizik yoki ruhiy holatini ifodalaydi, uning maxsus semantik va formal belgilari bor.

Hozirgi ingliz va o'zbek tillarining ikkalasida ham berilishi uchun fe'lning faqatgina mavjudligini belgilaydigan, biz fe'l yasashda qo'llaydigan konversiya (**Conversion**) fe'l yasash usuliga kiruvchi turg'un fe'llari yordamida holat kategoriyasini bildiruvchi so'zlarni ko'rsatamiz. Konversiya deb, so'z turkumlariga hech qanday qo'shimcha qo'shmay so'z yasashga aytiladi. Turg'un fe'l birikmalari mustaqil va yordamchi fe'llarning boshqa mustaqil so'zlar yoki predloglari bilan birikuvidan yasaladi.

Hozirgi zamon ingliz tilida ishlatiluvchi holatni bildiruvchi so'zlar turg'un fe'llar yordamida ham berilishi yoki gapda kelishi mumkin: *to draw aside – fe'li “bir chekkaga olib chikmoq”* degan tarjima

beradi biz esa, bu birikma bilan holat manosini beruvchi soʻzlar oʻrnini oʻzida tobe orqali kela oladigan turgʻun feʻllar ishlatilishini koʻrsatishimiz mumkin.

Masalan: If you take or draw someone aside, you take them a little way away from a group of people in order to talk them in private.

Ushbu gapda holat ravishi turkumida berilib, ammo feʻldan keyin kelib yoki qoʻllanilib asil feʻl manosidan turgʻun feʻlga aylanganini koʻramiz. Oʻzbek tili grammatikasida ham holat koʻpchilik hollarda yoki toʻliq tarzda feʻl orqali ifodalanadi.

Masalan: Shundoq bekat roʻparasida ikki qavatli univermag oyna va deraza eshiklarini ochgan, xaridorlar chumoliday gʻimirlashib kirib-chiqib turishardi (Oʻ. Hoshimov).

Qiyosiy grammatika tipologik jihatdan xarakterologiya xususiyatiga binoan hozirgi zamon ingliz va oʻzbek tillarida holat kategoriyasini ifodalash maqsadida ikkala til morfologik xususiyatiga kiruvchi, feʻl yasashda foydalanuvchi turgʻun feʻllar yordamida ular oʻrtasida izomorflik mavjudligini uchratdik.

Hozirgi zamon ingliz va oʻzbek tilidagi izomorflik va allomorflik jihatlarni biz yana ular oʻrtasida yuz beradigan kesimlik munosabatida ham koʻramiz. Ingliz tilida holat kategoriyasi ot bilan sifatning qoʻshilishi natijasida xosil boʻlgan boʻlib, ijtimoiy hodisa sifatida holatni ifoda etishda qoʻllanilar edi. Biroq qoʻllanilgan otlar holatni ifoda etishdan koʻra koʻproq gapning kesimi boʻlib keladi. Chunki, gapda Amerika deskriptiv maktabi vakillari Leonard Blumfeld va Z.S. Harrislar bergan izohga koʻra, “Gaplarni tartiblashda uni muloqot bilan dahldorligi” (yaʼni doimiy holatlarning tartibi, savollar, buyruqlar) koʻpchilik hollarda kesim vazifasida keladi **Masalan:** *He always keeps aloof.*

Hozirgi zamon ingliz tilida umumiy kesimlik toʻgʻrisidagi fikrlar eʼtirof etgan M. Ya. Bloh oʻzining “A course in theoretical English grammar” nomli kitobida holatni ifodalovchi feʻllarni kesim bilan birgalikda ega orqali tavsiflagan. Bu kesim aloqasi tom maʼnoda “kesim yoʻnalish chizigʻi” deb gapda ifodalanadi. **Masalan:** *He may happy any time.*

Shu qatori oʻzbek tili grammatikasida ham holat kesim orqali maʼno jihatdan ifodalanib kelishi mumkin. **Masalan:** *Lagan-tovoqning bir-birisiga tekkan tovushi eshitilib, Otabek oʻzini oxistagina yoʻlakka oldi (A.Qodiriy).*

B. A. Ilyishning fikriga koʻra “Kesimni gap boʻlagi vazifasida kelishida ega holatini oʻrganib, unga tobe tarzda kelishi takidlanadi” [3; 200]. Kesim tuzilishiga koʻra ikki turga boʻlinadi: **oddiy va qoʻshma**. Morfologik xarakteristikasiga koʻra feʻlli va otlari hisoblanadi. Kesimning holatini yoki gapning holatini kesim orqali anglatishimizda uning tuzilishiga eʼtibor bermogʻimiz lozim.

B. A. Ilyish bunga ham fikr bildirmoqda “Agar odiy otlar kesim toʻliq gapga aylantirilsa qoʻshma feʻlli kesim boʻladi” deb taʼkidlagan. Bu hodisa sintagmatik aloqalar yuz bergan vaqtda sodir boʻladi. Bunga sabab semantik fuksiyalarni ochib berish uchun soʻzlar, belgilar jihatidan gapdagi holatni koʻrsatish holatlarida biri boshqasi bilan sintagmatik bogʻlanadi.

Kesim vazifasini ifodalashda undagi faollik xususiyatda beriladigan holatni The Continuous Tense qoʻshimchasi +**ing** bilan birikkan vaziyatida yopiq sintagmatik turda bogʻlanadi. **Masalan:** *All about them happy persons were enjoying the good things of life, talking, laughing and making merry (Maugham).*

Kesimni ega bilan bogʻlab egali konstruksiya tuzadigan boʻlsak, ega soʻzning feʻl boʻlmagan koʻproq holat yoki turdosh soʻzlar bilan semantik jihatdan, ammo asosiy maʼnoni baʼzi ikki yoki bir necha soʻzlar holatini koʻrsatmoq maqsadida sintagmatik rejada maʼlum sintaktik aloqaga kirishadi. **Masalan:** *Aware of John’s presense- am aware.*

Azim Xojievning «Oʻzbek tili soʻz yasalihi tizimi» nomli kitobida shaxs, narsa- predmetning soʻz yasalihi asosi anglatgan ish - harakatni qilish manosidagi feʻllar yasaydi deb fikr yuritgan: harakatlanmoq, himoyalanoq.

Mustaqil yoki alohida soʻz turkumi sifatida stativlik kategoriyasini har ikki til doirasida ham belgilab ololmaymiz. Ikki tilning morfologik sathida ham holat kategoriyasi leksik birliklar gap qurilmasida

kesim vazifasida berilganda ingliz tilida bog'lama fe'l **to be** ning shaxsli shakli va holatni bildiruvchi fe'llar orqali anglashilsa, o'zbek tilida fe'l turkumiga to'liq birikkan holda yasaladi.

Ingliz va o'zbek tillarida holat kategoriyasi mustaqil so'z turkumi hisoblanmaydi. Ingliz tilida ma'no jihatdan sifat va ravishga hamda fe'lga bog'lansa, o'zbek tili gap qurilmasida to'liq tarzda fe'lga bog'lanib holat anglashiladi. Ingliz va o'zbek tillari bir-biriga qardosh bo'lmagan tillar bo'lganligi sababli ular o'rtasidagi izomorflik juda kam miqdorda bo'lib, bu esa tahlil va munozaralarda bilinadi.

Ingliz tili german tillar guruhiga mansub bo'lsa, o'zbek tili oltoy tillar oilasiga mansub til hisoblanadi. O'zbek tilida birgina so'zning turli ekvivalentlari mavjud, biroq ingliz tilida bu hodisa biroz cheklangan. Shunday bo'lgan taqdirda ham har ikkala tilda N.Q. Turniyozov takidlaganidek, "Har bir til elementi, o'zining katta yoki kichikligidan qati'y nazar, nutqda faollashadi va aniq qo'llanilish imkoniyatiga ega bo'ladi" shu bois garchan holatni ifodalovchi elementlar har ikkala tilda ham bir xil ma'no bersada biroq ular o'rtasidagi vazifalar turlicha hisoblanadi.

N.A.Baskakov turkiy tillar tizimi sintaktik va leksik birliklar strukturasiidan tortib, to morfologik va fonologik tizimlardagi har bir mustaqil so'zgacha barcha sathlarda izomorfizm bilan chambarchas bog'langan, degan xulosaga keladi. Biroq ingliz va o'zbek tillari birinchidan qardosh tillar sirasiga kirmaydi, ikkinchidan stativlik kategoriyasi mustaqil so'z turkumi hisoblanmaydi. Xullas, ingliz va o'zbek tillari o'rtasida izomorflik va allomorflik xususiyatlari mavjud bo'lib ular ikki til grammatikasida hali ochilmagan yangiliklarni yuzaga chiqishiga zamin yaratadi.

Stativ sintaksema nokategorial sintaktik-semantik belgilardan biri bo'lib, kategorial belgilardan substansiallik, protsessuallik va kvalifikativlik sintaksemalar bazasida namoyon bo'lishi mumkin. Gap qurilmasida yadro predikativ 2 o'rnida kelgan stativ sintaksemalar yadro predikativ aloka asosida stativlik yuklatilgan substansial sintaksema bilan bog'lansa, subordinativ aloka bazasida kvalifikativlik doirasida kvantitativ, kvalitativ, emotiv, komparativ sintaksemalar bilan bog'lanadi. Substansiallik doirasida – lokativ, emotiv, obektiv, kauzal, komitativ sintaksemalar bilan bog'lanadi. Protsessuallik doirasida- obekt, kauzal, aksional, temporal, komitativ sintaksemalar bilan bog'lanadi. Stativ sintaksema fe'llar yordamida ifodalanganda, malumki, fe'llar mano jihatidan ikki turga bo'linadi: dinamik va statik fellarga: dinamik fe'llar harakatni ifodalovchi fe'llar bo'lib, ular shaxs yoki predmetning harakati natijasida yuzaga kelib, gap qurilmasida yadro predikativ 2 o'rnida kelganda protsessual aksional sintaksemani ifodalab, yadro predikativ aloka asosida substansial agentiv sintaksema bilan bog'lanadi. Statik fe'llar esa gap tarkibida yadro predikativ 2 o'rnida kelib, protsessual stativ sintaksemani ifodalaydi va yadro predikativ aloka asosida stativlik yuklatilgan substansial sintaksema bilan bog'lanadi. Mazkur sintaksemalar eksperiment metodining turli usullari (ko'shimcha kilish, nominallashtirish) yordamida isbotlanadi.

Ayrim tilshunoslarning fikricha "asleepy" so'zi holatni bildiradi, biroq "sleepy" suzi esa sifatni ifodalaydi degan qo'shish kiyin. Sintaksemalarga ajratib taxlil kilinganda, yani "asleepy boy", "sleepy boy" har ikkalasida ham "asleepy", "sleepy" kategorial belgilardan kvalifikativlikni ifodalasa, nokategorial belgilarda kvalifikativlikni ifodalaydi. Stativlikni ifodalagan sifatlar gap tarkibida yadro predikativ 2 o'rnida kelganda har doim to be fe'li bilan birikib keladi va kvalifikativ stativ sintaksemani ifodalaydi. Ayrim hollarda ravish ham to be fe'li bilan birikib, kvalifikativ stativ sintaksemalarni ifodalashi mumkin.

Xulosa

Umuman olganda, mazkur maqolada ingliz tili gap qurilmasida stativlikni ifodalovchi sintaktik birliklarning sintaktik o'rni aniqlanib, stativ sintaksemalarning izomorflik va allomorflik xususiyatlarining tahlili yoritib berildi. Xususan, ingliz va o'zbek tillarida holat kategoriyasi garchan mustaqil so'z turkumi hisoblanmasada ammo ularning leksik bazasini tashkil qiluvchi elementlar mavjud. O'zbek tilida stativ sintaksemaning leksik bazasini so'z turkumlarining biridan ikkinchisiga to'liq qo'shish orqali ro'y beradi. Bunday vaziyatlarda fe'l turkumiga sifatni qo'shish nazarda tutiladi. Tadqiqotning natijalariga ko'ra har ikkala turli tizimli tillarda stativlikni ifodalovchi so'zlar yoki leksik birliklar alohida so'z turkumi guruhiga kirmasdan, ular har xil so'z turkumlari yordamida ifodalanishining guvohi bo'ldik.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aristova E.B. Substantivnie varianti agentivniy sintaksemi// Lingvisticheskaya issledovaniya. Sintaksicheskiy analiz roznostilnix yazikov.- Moskva: ANR, 1979-s 8-13.
2. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.-88 b.
3. Doroshenkov V.A. Kvalitativnie elementi v predlojeniyax sovremennogo angliyskogo yazika\\Avtoreferat.diss....kand.filol.nauk. Leningrad, 1976,-25 s.
4. G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O'qituvchi, 1987.-88 b.
5. Ivanova I.P, Burlakova V.V, Pochepsov G.G. Teoreticheskaya grammatika sovremennogo angliyskogo yazika. - M.:Nauka, 1981.-286 s.
6. Jamolxonov X. Xozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'qituvchi, 2005.
7. Kayumova M.S. Ingliz va uzbek tillarida negativlik kategoriyasining sintaksem tadqiqi \\ Nomzod. diss..avtoreferati. – Toshkent,2010-27 b.
8. Karimova G. O'zbek tilida grammatikalizatsiya xodisasi.- Toshkent, 2010.-36 b.
9. Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari va ularning obligator valentliklari.- Toshkent: "Fan";1989.-141b.
10. Kubeysinova D.T. Sintaksiko- semanteskie osobennosti lichnix mestoimeniy v strukture predlojeniy sovremennogo angliyskogo yazike \\ Avtoreferat.diss...kand.filol.nauk.- Tashkent,2008-20 s.
11. Muxin A.M. Sintaksemniy analiz i problemi urovney yazika. Leningrad: Nauka,1980.-304 s.
12. Usmonov O'. Gap tahliliga yangicha yondoshuv\\ Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. SamDChTIning 10 yilligiga bag'ishlanadi.- Samarqand: SamDCHTI nashri, 2004.-B.106-107.

